

մէջ շարունակած է նոյն ուղղութեամբ եւ իւր կարծեաց պաշտպանութեան համար հրատարակած է ի վերջոյ ինքնագիր գրուածք մը՝ «Ներկու հարիւր սուսեր-թուրքերէն բառերու համեմատութիւններ իբր հիմ լեզուագիտութեան նոր գլխոյ մը»¹⁶²։ Ասի իբր ձեռագիր բազմացուած է։ Նոյն տեսակէտը կը պաշտպանէ վերջապէս յօդուածիս մէջ՝ «Սուսերականին ազգակցական աղերս ները»¹⁶³։ Այս համեմատութիւնները տարօրինակ տպաւորութիւն կ'ընեն մեր վրայ, երբ աչքի առջեւ ունենանք Յ. Կարստի վերջ յիշուած համեմատութիւնները՝ Հայերէնի՝ Սուսերարէնի եւ Թուրք-Թաթարերէնի հետ (§ 7)։ Մէկ կողմանէ մեծ մասամբ նոյն ալտայեան (թուրք) բառերն են՝ որոնք Հայերէնի նման երեւցածներու հետ կը համեմատուին, միւս կողմանէ նոյնպէս մեծ մասամբ նոյն սուսերական վանկաձեւերն են՝ որոնց հետ համեմատուած են Հայերէն բառերը։ Սուս. uz հայերէն այծ պիտի ըլլար՝ ինչպէս տեսանք. հոս նոյնը կը մեկնուի = թրք. գուզու (kuzu, գան)։ — սուս. gu(g)՝ հայ. կով էր, թուրքերէն պիտի ըլլայ գոյուն (ոչխար)։ — սուս. lig կամ lik (չուն), հայ. լակ-առ էր, թուրքերէն պիտի ըլլայ ասի եւ nig (քած) իբր մոնղոլական ногой (քած)։ եւ այսպէս կարելի է շարունակել մինչեւ վերջ, բաւական մաս մ'ալ լիովին կամայական մեկնութիւններով։ Բայց Հոմմէլ գոնէ լաւ գիտողութիւն մ'ալ ունի, այն է թէ Սուսերականին մէջ զանազան գծեր գտնուին, երանեան, հնդկական, ալտայեան են. — այսինքն՝ կարծես ճշմարիտ Բարեւական աշտարակաշինութեան լեզուն եղած ըլլայ։ Անոր համար թէ Սուսերարէնը տեսակ մը «նախատուրաներէն» ըլլայ՝ գոնէ կասկածելի է։ Իսկ թէ Սուսերացիք եկած ըլլան «Տուրան-Թուրքեստանէ», կամ թէ իրենց նախնիներն ընկալաւորն եղած ըլլայ Արեւելեան Իրան (արդի Աֆղանստան-Բելուջստան

ZTK, pp. 65. նոյն աւելի համառոտ անոյց. The sumerian language and its affinities (S.-A.), 1886, pp. 13.

¹⁶² Fr. Hommel, Zweihundert sumero-türkische Wortvergleichen als Grundlage zu einem neuen Kapitel der Sprachwissenschaft, mit zwei Nachträgen. München 1915, fol., pp. 32 (autogr.). — Ի հարկէ համամիտ է համեմատութեանց՝ Յ. Կարստ, Origines Mediterraneae, p. 551.

¹⁶³ Fr. Hommel, Die Verwandtschaftsverhältnisse des Sumerischen, հաւաքման մէջ՝ Festschrift P. W. Schmidt (Wien 1928), p. 67-74.

են), եւ նման խնդիրներ՝ հոս մեր ծրագրէն դուրս են¹⁶⁴։

Գրեթէ բնական դադարաւոր մըն էր՝ Չինական դադարաւորները համեմատել Սուսերական հին պատկերագիր-բեւեռագրութեան հետ։ Այս տեղ կրնար այն ատեն երկու տեսութիւն ըլլալ, կամ փոխառութիւն մէկուն կամ միւսին, եւ կամ երկուքին ալ հասարակաց աղբիւրէ ծագումը, — աղբիւր մը՝ որ սակայն անորոշ կը մնայ¹⁶⁵։ Ուրիշ միջնակէս լեզուն առհասարակ բնաձայններէ յառաջ եկած կ'ըսէ, գերն ալ կը համարի ծագած Սուսերական, Եգիպտական եւ Չինական պատկերագրէրէ։ — Չինականէն ետքը՝ աշխարհիս ամէն կողման հետ Սուսերականին տրուած կապն ամբողջացնելու համար, կը մնայ Պոլինեզիա ու Ովկիանիա, եւ ստուգիլ այս կողմանց լեզուներն ալ համեմատուած են Սուսերականին հետ¹⁶⁶։

Վերջին համեմատութեան հեղինակը 125 բառեր համեմատած է Սուսերականին եւ «Ովկիականին» միջեւ, եւ կը հասնի այն եզրակացութեան թէ «Սուսերարէնը պէտք է Ովկիական խմբին կարգը դասել»։ Ի հարկէ խոհական քննիչ մ'այս դրութեան մասին, ընդունելով ալ համաձայնութեանց իրողութիւնն իբր անտարակուսելի, կան, կ'ըսէ, ձայնական բաւական փոփոխութիւններ, ուստի առ առաւելն անդրագոյն քննութեամբ կարելի պիտի ըլլար ապացուցանել թէ Սուսերականին եւ Ովկիականին շարք մը բառեր հասարակ արմատէ մը բղխած ըլլան։ Բայց իրերն այնպէս անորոշ են եւ մեր գիտ-

¹⁶⁴ Այս եւ բազմաթիւ նման կարծիքներ՝ Յ. Կարստի, Origines etc., p. 158-161 (Սուսերարէն-Նուրա համեմատութիւններ), 215-252, 274-275, 406, 448 են։

¹⁶⁵ Խնդրոյ մասին հմտ. Terrien de Lacouperie, The old Babylonian characters and their Chinese derivates. Lond. 1888, pp. 27. — Ball C. J., Chinese and Sumerian. Lond. 1913, pp. XXIV + 152 + 12; 12 plates. Ասոր գնահատիչ գործերէն՝ The new Accadian, part 1-5 (TSB4), 1889-1890 են։ — L. K ü r c z, Der naturlautliche Ursprung der Sprache und Schrift aus sumerischen, ägyptischen und chinesischen Schriftbildern, bearb. von R. H a d l. Leipz. 1930, pp. XI + 179; 6 Schrifttafeln.

¹⁶⁶ Հմտ. Ed. Stucken, Polynesisches Sprachgut in Amerika und Sumer. Berl. 1927, pp. 127 (= Mitt. d. Vorderasiat.-Ägypt. Ges., XXXI, 2). — Հմտ. Իւր՝ Beiträge zur orientalischen Mythologie, I. Berl. 1902 են։ — P. Rivet, Sumerien et Océanien. Paris 1929, pp. 59 (= Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, XXXV).

ցածն այնչափ քիչ, որ կարելի չէ պնդել թէ ինչ էր բուն իրողութիւնը, կամ թէ կա՞րարեօք որեւէ կախում կամ փոխառութիւն են։ Ուստի նոր քննութեանց ասպարէզ կը մնայ։

(Շարունակելի։) Հ. Յ. Տ.

ԹՈՂՈՂՐԳԵՎԵՆ ՀՈՒՍՏՔԸ ԵՋՆԻՍԻ ԲՈՎ

(Շարունակութիւն։)

4. Լուսին⁷⁵. ա. «(Լուսին) ամսոյ ամսոյ հիւժանի, գրեթէ եւ մեռանի, եւ ապասկիզըն առնու կենդանանալոյ, զի քեզ զյարութեան օրինակն նկարիցէ» (19)։ Գիշերուան լուսատուն՝ իր փուլերուն զգալի փոփոխութեամբ եւ կանոնաւոր կերպով կրկնուող բայց կարճատեւ անյայտացումով եւ վերստին երեւմամբ, բնամարդուն աչքին ամսէ ամիս կրկնուող մահուան ու ծնունդի պատկերը կը ներկայացնէր։ Լուսինն իր այս տեսագծով մանաւանդ՝ մահուան աստուածութիւն կը համարուի ամբողջ երկրի զիցաբանութիւններուն մէջ։ Չարմանալի չէ, որ մեռելներու աշխարհին — սանդարմետի տէ՛րը կ'ընդունի զայն ժողովրդական հաւատքը։ Իբրեւ մահուան աստուածութիւն հոգիներու վրայ կը տիրէ եւ կ'առաջնորդէ անոնց դէպ ի սանդարմետ, ուր կը սփռէ իր լոյսը եւ տեղւոյն արեւը կ'ըլլայ։ Դիցարանական այս հայեացքներուն անդրագառնալէ յետոյ՝ կարծեմ ո՛չ ոք պիտի կարծէ, թէ մեր Կողբացի հեղինակը պարզ բանաստեղծական դարձուածք մը կ'ընէ յառաջընթացութեան մէջ։ Ազգաթանգեղոս⁷⁶ եւ ուրիշ ազգային հեղինակներ ալ կը յիշեն լուսնոյ այս տեսագիծը. «(Լուսին) յարեւմտից մինչեւ յարեւելս երբայ ի մանկութիւն։ Դարձեալ յարեւմուտս... ծերացեալ հասանէ, պատի, քաղի. գուշակ քաղիւց, յարութիւն մեռելոց»։ Այս հաւատքին հետ կապ ունի՝ ինչ որ Եր-

նիկ Պիլթագորեսներու⁷⁷ մասին կը հարգէ. «Եր կրօնս Պիլթագորաս... ի լուսնոյ եւ ի վեր զամենայն ինչ որ է՝ անմահ համարել, եւ որ ինչ նորա ի ներքոյ՝ մահկանացու» (235)։ Ուրիշ տեղ մը Պիլթագորասի այս ըմբռնումը հերքելու համար կ'ըսէ. «Կարի անարժան գործ էր, եւ ի լուսնոյ ի վեր զամենայն ինչ անմահ համարել։ Յայտ առնէ, թէ զայն ամենայն աստուածս կարծէր. եւ անտի եւ ի խոնարհ մահկանացու զնելով, ցուցանէր՝ թէ հուրը եւ օդ եւ երկիր՝ կենդանիք ինչ իցեն եւ մեռանիցին. որոց ոչ կենդանութիւնն զգացեալ, եւ ոչ զմահու ազդումն առնուն, որ շնչաւորացն է եւ ոչ անչնչոց» (265)։ Փոխազգայնեցող ըրով⁷⁸ շատ տարածուած էր բարբարոսներու Մէն աստուածութեան պաշտօնը։ Փոքրասիական այլ եւ այլ ցեղեր՝ այդ անուան տակ լուսնային դէք մը կը պաշտէին, որ միաժամանակ երկնի եւ սանդարմետի (հոգիներու բնակարաններուն) իշխանը կը կարծուէր, ինչպէս որ լուսինն ալ՝ իբր գիշերային լուսատու՝ մեռելներու խաւարմած իշխանութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը զրուի։ Աւստրոնեզեանները⁷⁹ մահն ու մեռելութիւնը լուսնին կու տան, իսկ կեանքը՝ արեւուն։

Բ. «Լուսին — խոնաւական բնութիւն — առանց խոռոտուածոյ ջերմութեան արեգականն, վնասակար եւ ապականիչ է» (13)։ Տեղիքս կապ ունի շատ տարածուած հաւատալիքի մը հետ. լուսնի փճացող զօրութիւն մը կը վերագրուի, որ յատկապէս բոյսերու եւ կենդանիներու վրայ աւերիչ ներգործութեամբ մը կ'ազդէ։ Լուսնի իշխանութեան տակ կ'երթան բոյսերն ու անասունները։ Ընդհանուր դիցարանութեան մէջ հա-

⁷⁷ Լուսնէն մինչեւ վերը՝ 7 աստղեր կան մին միւսէն բարձր դիրքով. անոնց մէջ ամէնէն ցած տեղը կը զբաղէ լուսինը։ Ինչ որ լուսնէն վեր է՝ մահուան ենթակայ չէ, իսկ ինչ որ լուսնէն վար է — ենթալուսնայ — չի կրնար մահուան գերը ըլլալ։ «Եւ ոչ ասող ցածագոյն զոյ քան զլուսինն՝ թէ ի ներքոյ նորա հանդիպեալ զնա խաւարեցուցէ» (249) խօսքը որչափ ալ հարազատ է իբր հաւատալիք, սակայն եւ այնպէս Աճառեանի բնագրին մէջ կը պակսի, ուստի ներմուծուած է. Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եգիպտոսի նորագիտ ձեռագրին, Վիեննա 1904 (Ազգ. Մասն. ԽՂ), էջ 56։ Եղեշէ կ'ըսէ. «(Փիլիսոփոսք) զլուսնի զնայս ի ներքոյ ամենայն աստեղաց զնեն», էջ 32։ Արիստոտէլ եւ կ'ընդունէր «ենթալուսնային» դրութիւնը. Stöckl, Grundriß der Geschichte der Philosophie, 1924, 85։

⁷⁸ F. Cumont, էջ 57։
⁷⁹ P. W. Schmidt, Grundlinien, էջ 106։

⁷⁵ Լուսինն ալ արեւու պէս անարկայ կրնայ նկատուիլ եւ իբրեւ պղպիտի՝ կ'ըլլայ գնդակ, մանգաղ, բուր, աղիք, քար(վէմ), գմբիւն, ոսկոր, գանկ, սկսի, սան, մուրն, կօշիկ, ջրաղաց, անիւ, սմբակ, վահան, սանտր, օրօրոց, նաւ եւն, Ehrenreich, անոյ, էջ 115։
⁷⁶ Ազգաթանգեղոս, Վենետիկ 1835, էջ 80. Հմտ. Հանդ. Ամս. 1929, էջ 644։

դուրազէս երեւոյթ չէ այն հաւատքը թէ լուսինը միանգամայն աստուածութիւն է բուսականութեան, անասուններու, երկրի, հովու, օդի, մրրկային երեւոյթներու եւ այլն⁸⁰։ Լուսինը բուսականութեան աստուածութիւն կը համարուի՝ ո՛չ թէ այն իմաստով՝ որ իբր սերմի ոգի մը հունտին մէջ կը բնակի, այլ կը նկատուի բուսական կեանքի վրայ արտաքուստ ազդող զօրութիւն մը, որ նաեւ կենդանիներու եւ մարդկան վրայ որոշիչ դեր մը կը կատարէ։ Այս տեսակէտով Յ. Մանդակունի⁸¹ թանկազին բեկորներ կը հաղորդէ հայ հին հաւատալիքներէ։ «Վասն հմայից դիւթականաց» իր քարոզին մէջ կը կարդանք. «Եղծումն... ոչ եթէ ի լուսնոյ (լինի), զի ո՛չ եթէ ի լուսնի անձրեւ է. եւ ոչ եթէ ի տօթութիւն (°), եւ ոչ օդ՝ եթէ վնասէր խոտոյ եւ սերմանց եւ ամենայն գործոյ՝ զոր խորեւ գործել ի յաւուրս նորա. բայց միայն լուսատու է արարածոց։ Եւ քեզ ի լուսնոյն վնաս երբեք ոչ լինի, բայց միայն ի տօթոյ արեգական եւ ի խոնաւութենէ լուսնի»։

Վեցօրեաներու մէջէն կ'երեւայ թէ Եգնիկ նիւթեր քաղած է. հոս յառաջ կը բերենք նիւթիս հայոց իր մէկ հատուածը, որ ակնյայտնի կերպով կապ ունի Բարսեղի երկին հետ, զոր նաեւ Անանիա Շիրակացի օգտագործած է. «Ասեն՝ եթէ ի յաճախելն (լուսնի)՝ յամենայն իմիք աճէ հիւթն որ ի նմայն է, եւ ի ընուն՝ ընու, եւ ի պակասելն՝ պակասէ։ Որպէս փորձ իրացն իսկ յուղիղս ամենայն մսեղեաց ցուցանէ, եւ ի ծառս եւ ի տունկս խոնաւութիւնն» (246—247). յաջորդող խօսքերուն մէջ ալ երեք հեղինակներն իրարու հետ կապուած են։ Անանիա Շիրակացի⁸² Եգնիկի պէս ինքնուրոյն կերպով չ'օգտագործել վեցօրեայքն, այլ գրեթէ բառացի կ'ընդօրինակէ. «Ի փոփոխմունսն որ լինին ի լուսնին՝ անասունք զլուսնիւն առնուն, եւ տունկը օգնականութիւն գտանեն աճման սննդեան իւրեաց։ Զի ի մաշելն լուծութիւն եւ ապականութիւն գտանի ի նոսա. եւ յաճելն լուսնիւն եւ պնդութիւն առաւելու ի նոսա։ Քանզի լուսին ի ջերմութենէ եւ ի խոնաւութենէն ունի խառնուած։ Եւ այս լիցի քեզ նշան. զի որք ի լուսնակային

ննջեն՝ խոնաւութիւն լինի ի գլուխս նոցա։ Եւ զմիս դալար եթէ ի լուսնակի կախիցեն, հոտի եւ ապականի. եւ ի ջրայինս պակասութիւն եւ լուսնիւն գտանի, սապէս եւ ի սիրտս ծառոց»։ Անանիա Շիրակացի այս ամբողջ հատուածը քաղած է Բարսեղի «Վեցօրեաներէն»։ Հետեւեալն է խնդրական տեղիքը⁸³. «Ի փոփոխմունսն որ լինին ի լուսնի, անասունք զլուսնիւն առնուն եւ տունկը օգնականութիւն գտանեն աճման սննդեան իւրեանց. քանզի ի մաշելն այլազգի գտանին, եւ ընդ աճելն այլազգ փոփոխին, զի յորժամ սկսանի մաշել՝ լուծութիւն եւ ունայնութիւն գտանի ի նոսա, եւ յորժամ աճելն սկսանի՝ լուսնիւն եւ պնդութիւն առաւելու ի նոսա։ Քանզի լուսինն ի ջերմութենէ եւ ի խոնաւութենէ ունի խառնուած, եւ մինչեւ ի խորս իրացն հասանէ պիտոյիւքն՝ տալ ի նոսա զպաշտօնն յանդրաստս։ Եւ իրազէտք իրացս այսոցիկ, ասեն. Որ ընդ լուսով լուսնին ննջիցեն, առաւել խոնաւութիւն լիցի ի գլուխս նոցա, եւ զմիս դալար յորժամ ի լոյս լուսնի ոք կախիցէ, վաղվաղակի հոտի եւ ապականի»։ Այս յառաջերութիւններէն յայտնի կ'երեւայ, որ նորածին լուսինը մանաւանդ փոփոխութիւն, աճում ու զարգացում յառաջ կը բերէ, իսկ մահամերձ լուսինն ապականութիւն ու մահ։

Այժմ նկատենք քանի մը ժամանակակից հայ հայեացքներ։ Նոր Նախիջևեանի⁸⁴ մէջ՝ երբ նորածագ լուսինն առաջին անգամ կը տեսնեն՝ գլխէն քիչ մը մազ կը կտրեն, որպէս զի շուտով աճի մազը։ Աւելորդապաշտութեանս իմաստն այն է, որ կտրուած մազը իր աճումը նորածագ լուսնին աճման զուգընթաց կ'ընէ, այս պատճառով անոր ուռճացնող ազդեցութեան կ'ենթարկուի։ Զաւարթի ռամիկը⁸⁵ երբ կոծիժ ունենայ, խնձոր մ'առած նոր լուսնին ցոյց կու տայ եւ ապա գետին կը թաղէ խնձորը, որ անոր փտելուն հետ՝ նաեւ կոծիժները վերջանան։ Խնձորը բռնողն անոր վրայ անցուցած կը համարի իր հիւանդութիւնը. եւ երբ խնձորը հողին տակ փտելու կը սկսի, լուսնին ալ իր լուսնեան կը դիմէ միաժամանակ, չըջան մը՝ որ ապականիչ եւ մահաբեր ըլլալուն՝

⁸⁰ P. Ehrenreich, էջ 41 եւ 125:
⁸¹ Ճառք, Վենետիկ 1860, էջ 198:
⁸² Մնացորդք Բանից, էջ 51—52:
⁸³ Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ 1830, էջ 132—133:
⁸⁴ Ազգագր. Հանդ., IX, էջ 46:
⁸⁵ Անդ, Ա, էջ 361:

մահ կը բերէ խնձորին վրայ փոխադրուած կոծիժին։ Զանց կ'ընենք յիշել ուրիշ օրինակներ մեր արդի ժողովրդական հաւատքէն։ Փոքրասիական հին ժողովուրդներ՝ հայերու պէս՝ լուսնի երկնային ազդեցութեան կը վերագրէին բոյսերու աճումը, կենդանիներու բազմանալը, եւ զիւրացիներն անոր կը դիմէին իբր իրենց բակերուն ու շուկաներու պաշտպանին⁸⁶։

Գ. Լուսնի ապականիչ ազդեցութեան պէտք է վերագրել նաեւ շատ մը հիւանդութիւններ, որոնք սերտօրէն այդ աստղին հետ յարաբերութեան մէջ կը գրուին։ Այդ հիւանդութիւններու մէջ՝ ամէնէն ուշագրաւն է լուսնոտութիւնը, որ — ինչպէս արդէն բառը ցոյց կու տայ — լուսնի ազդեցութեամբ յառաջ եկած հիւանդութիւն մը կը համարուի։ Եգնիկ ընդունելի չի՝ նկատեր այս հայեացքը եւ իր կողմանէ նոր մը երեւան կը բերէ. «Եւ լուսնոտքն որք ասին, ո՛չ եթէ լուսնոյ վնասեալ՝ այնպիսիք կոչին, այլ դաս ինչ է դիւաց, որ ըստ լուսնոյ յայտնին» (208)։ Եգնիկ սեմական հաւատալիքներու հետեւելով գրեթէ ամէն հիւանդութիւն չար ոգւոյ մը կը վերագրէ. բայց հոս ուշագրաւն այն է, որ լուսնոտութիւնն ալ դեւերու տալէ յետոյ՝ զանոնք յայտնապէս լուսնէն անբաժան կը ներկայացնէ։

Դ. Բնամարդուն համար՝ բներեւութեան ամէն տարօրինակ երեւոյթ, ո՛րչափ ալ չնչին եւ աննշանակ համարուի այն, ուշագրութիւնը սաստիկ զբաւոյց եւ նոյն իսկ առինքնող բան մ'ունի։ Լուսնի խաւարումն այդ երեւոյթներու մէջ գլխաւոր տեղ մը կը զբաւէ։ Եգնիկ մեզի կ'իմացնէ՝ թէ այդ խաւարումը երբեմն կախարդներու արուեստով տեղի ունեցած կը կարծուէր. այսինքն՝ կախարդները ժամանակ մը լուսինը կը բռնեն երկիր կ'իջեցնեն, որով ան այլևս կ'անբերեւութանայ իր պայծառ լոյսին հետ եւ չի՛ լուսաւերեր երկնքէն, մինչեւ որ կախարդները զայն վերստին արձակեն եւ իրենց բժժանքներով երկիրը հանեն։ Եգնիկ՝ ցոյց տալու համար՝ թէ չի կրնար ըլլալ այս անհեթեթ բանը՝ կը պատճառարանէ. «Եւ քանի՛ անթիւ բիւրուց կախարդաց են յերկրի. եթէ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ իջուցանել կարէր զնա, ո՛չ երբեք տային նմա ելանել յերկիրս» (249)։ «Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր իջանել»

⁸⁶ F. Cumont, էջ 57:

որպէս կախարդաց տեսեալ ի ժամանակի հրամանաւ Աստուծոյ զլուսնոյն արիւնագոյն լինելոյ զկերպարանսն՝ դիւի նմանել լուսնի բարբանջեն, թէ զլուսնի իջուցանիցեն. որում չեն մարթ լինել, թէ որ քան զբազում աշխարհս մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփոփիցի եւ կթիցի անասինն⁸⁷» (249—250)։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ տեղիքս մութ է, ո՛չ միայն նախադասութեան խրթին դարձուածքին պատճառով, այլ նաեւ ներկայացուցած դիցարանական պատկերին հագուազէս ըլլալէն։ Նախադասութեան մօտաւոր իմաստն այս ըլլալու է. «Լուսինը չի՛ կրնար երկիր իջնալ, ինչպէս որ կախարդները կ'ընեն. երբ կը տեսնեն՝ որ Աստուծոյ հրամանով՝ լուսնի խաւարելու ժամանակ՝ իբր թէ դեւի կերպարանք կ'առնէ լուսինը, եւ կը բարբանջեն՝ որ (իրենց հրամանով) լուսինը երկիր կ'իջեցնեն»։ Սաւարման պահուն՝ կախարդը դեւի կերպարանք առած լուսնին կը հրամայէ, որ երկիր իջնայ. զի կախարդը դեւին պաշտօնեան է, որ երբ կախարդութիւն մը գործադրել ուզէ՝ սատանային միջնորդութեամբ կը կատարէ։ Եւ քանի որ սատանան լուսնի վրայ տիրացած է խաւարումի ընթացքին՝ ինքզինքը կախարդին տրամադրութեան տակ կը ձգէ։ Բարսեղի «Վեցօրեաներուն» մէջ⁸⁸ ալ կը հանդիպինք նոյն կախարդութեան։ «Շարժելով, ասեն, շարժեն մարդիկ զլուսնի եւ յերկիր իջուցանեն։ — Ինչ զոր Աստուած հաստատեաց եզ ան—

⁸⁷ L. Maries շատ բնագրութի կերպով կը թարգմանէ տեղիքս, ուստի անընդունելի է. «Et il n'est pas possible à la lune de descendre sur la terre: comme les sorciers, ayant vu, à une époque, par le commandement de Dieu, les formes de la lune devenue couleur de sang, émettent cette sornette; qu'ils tordent les pis (les mamelles) [«դեւի նմանել» կ'ուզէ «գտնի մանիլ»? կարգալ] de la lune, si par hasard ils feront descendre la lune. Ce qui ne peut pas arriver, que (elle) qui est plus grande que beaucoup de mondes, se rétrécisse dans une petite aire, et soit traitée, elle qui n'a pas de mamelles», անդ, էջ 186—187: Որչափ ալ խրթին է ընտրելը՝ Schmidt աւելի լաւ հասկցած է զայն ու լաւ թարգմանած. միայն վերջին բառը — «կթիցի» — ուղիղ չէ թարգմանած, էջ 158, «gesäugt werde» ըսելով, որ պիտի ըլլար «gemolken werde». նոյն բանը կ'արժէ նաեւ S. Weberի թարգմանութեան մասին, էջ 138: Հմմտ. նաեւ Բագմավեպ, 1929, էջ 206: Բնագրին «կթիցի անտիւնն» խօսքը ո եւ է զիցարանական իմաստ չունի. Եգնիկ այդ քանաձեւը կը գործածէ՝ պարզապէս ցոյց տալու համար՝ որ լուսնին իբր հսկայ մարմին՝ չի՛ կրնար փոքրիկ կալի մը մէջ իջնալ. այդ այնպէս անկարելի է, ինչպէս անհնարին է ոչ կաթնատու մը կթել ուղիղը: Եգնիկ կը սիրէ այսպիսի դարձուածքներ. հմմտ. «խօսի ընդ որմս», «կազի ընդ հողմս», էջ 207: ⁸⁸ էջ 134:

չարժ ի տեղում իւրում, եւ յօրինեաց եղ զնա ի մշտագնաց, զիա՞րդ կարիցեն զիւթութիւնք կախարդաց շարժել ի տեղոյ. քաւ եւ մի՛ լիցի ասել մեզ զայս կամ լսել: Եւ ո՞ր տեղի բաւական էր ընդունել զայն»: Յայտնի է որ Եղնիկ Բարսեղի այս հատուածէն որոշ ազդեցութիւն մը կրած է: Արուանձտեանց⁸⁹ հայ նոր վճուկի մը մասին կը գրէ. «Կորէժ (վճուկը) ասե(ր է), թէ երկնուց արեգակն ու լուսնակ, լուսոյ աստղն ու քարվանդորուս աստղ ցածր պիտի իջուցի. չեն աւատացե. աշխար երկիր ժողովք են Աւանուց չայիր (մարգագետին). մէկէլ տիւսեր են որ արեգակ բուլորակ քանձ սէլի ակն (անիւ) կրակոտ իջեր. լուսնակ սեղանի պէս կլորիկ, աստղերն էլ մէկ մէկ ջաղցի քարի օրինակ խոնարհէր են»: Եղնիկի եւ Բարսեղի նկարագրածին համաձայն կ'ընէին նաեւ թեւսաղիացի վճուկները⁹⁰, որոնք իբր թէ իրենց կախարդութեամբ լուսինը երկնքէն կ'իջեցնէին: Վերգիլիոսի⁹¹ վճուկներն աստղներու ընթացքը կը փոխեն:

Ընդհանուր դիցաբանութեան⁹² մէջ լուսինը կախարդական տեսագիծերով միշտ ճոխացած. ո՛չ միայն ինքը տիեզերքի մեծ կախարդը կը համարուի, այլ եւ ամէն կախարդ անոր պաշտպանութեան տակ է, ինչպէս որ Եղնիկի խնդրական տեղիքին մէջ ակնյայտնի կերպով տեսանք: Արդի ժողովրդական հաւատքէն նմոյշ մը շատ լաւ կը պատկերացնէ մեր ըսածը: Բուլանըխի մէջ⁹³ լուսինը կախարդութեան շնորհքը կու տայ իր թեկնածուին: Յատկապէս սեպտեմբերի լիալուսինը կախարդներուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ. ով որ իմաստուն, «ուսմար» (երկրի տակ ծածկուած գանձերը գտնող կախարդ), ասպզան գուշակող ըլլալ կ'ուզէ՝ պէտք է սեպտեմբերի լիալուսինն տակ — որ յովալուսին կ'ըսուի — նստի գիշերը, որպէս զի անոր կախարդիչ ազդեցութեան ենթարկուի: Այդպիսի կախարդ կին մը կը պատմէ. «Լուսինն որ տասնուհինգու (եղաւ), հազայ ոտքէ գլուխ կարմիր չորեր, վառուգ (վառած) ճրագ մը դրի գետին, մեծ պղինձ մէ կործեցի վըր ճրագին (ճրագին վրայ պղնձէ խոշոր աման մը շրջեցի), եւ լէ (ալ)

⁸⁹ Մանանայ, էջ 126:
⁹⁰ F. Cumont, էջ 170:
⁹¹ Ենէական, Գ:
⁹² Ehrenreich, էջ 252:
⁹³ Ազգ. Հանդ., 2, էջ 32:

յէլայ նստայ վըր պղնձին, հայլի մէ առայ ձեռքս, ջրով լիք թաս մէ դրի յառջեւս, պառեկս ոլորի (կոնակս դարձուցի) դէպ ի լուսնակ ու հայլու միջով անթարթ աչքեցի լուսնակին»: Այս անթարթ նային էական պայման է կախարդութեան յաջողութեան համար. նոյն իսկ ժամերով պէտք է անթարթ նայի վճուկ ըլլալիքը, մինչեւ որ կախարդական արուեստն սկսի գործել, ինչպէս որ յիշուած վճուկը յառաջ տանելով իր նկարագրութիւնը՝ կը պատմէ. «Անթարթ աչքեցի լուսնակին. յառէլ լուսնակ մէկ էր, եւ տեսայ, եղաւ երկու, եղաւ երեք, մաղսաթ (վերջապէս) դարձաւ եօթ հատ»: Ապա այս եօթը լուսինները քովէ քով գալով՝ ծովի մը կը վերածուին, որ իր կարգին գետ մը կը դառնայ՝ մագէ կամուրջով եւն եւն: Այս ամբողջ նախախորձերն յաջողութեամբ գլուխ հանելէ յետոյ՝ կախարդութեան հետամուտ կ'ինն սյրեւս կատարեալ վճուկ մը կ'ըլլայ⁹⁴:

5. Լոյս եւ խաւար. Լոյսի մասին քիչ բան ըսել կրնանք, որովհետեւ Եղնիկ անոր մասին ուղղակի կերպով խօսք չէ ըրած: Նոյնը կ'արժէ նաեւ խաւարի մասին:

Քանի մը տեղիքներէ սա ընդհանուր իմաստը կրնանք հանել թէ լոյսն ու խաւարը՝ իրարմէ բոլորովին անջատ գոյացութիւններ են: Երկուքն ալ երկնի եւ երկրի հետ ստեղծուած մարմիններ են՝ իրարու թշնամի:

⁹⁴ Ամբողջութեան համար նկատենք Եղնիկի նաեւ երկու տեղիքները լուսնի մասին: «Միւսն» որ կարի վայելուչն իսկ է ի մէջ արարածոց, որպէս ասեն, Արհմն եղեւ հնարագիւտ լինելոյ: Իբրեւ ետես, ասեն, թէ արարածս գեղեցիկս արար Որմիզը եւ լոյս չգիտաց ասնել, խորհեցաւ ընդ դեւս՝ ասէ. «Զի՞նչ օգուտ է Որմիզի, զի այնպիսի գեղեցիկ արարածս արար՝ եւ ի խաւարի կան, զի լոյս ոչ գիտաց ասնել: Արդ եթէ իմաստուն էր, ընդ մօրն մտանէր, եւ արեգակն որդի լինէր. եւ ընդ քեռն անկանէր, եւ լուսին ծնանէր. եւ պատուէր տայր՝ զի մի՛ ոք զխորհուրդն ի վեր հանցէ: Զայն լուսեալ Մահմեայ դեւի՛ վաղվաղակի առ Որմիզը հասանէր եւ զխորհուրդն նմա ի վեր հանէր» (160): «(Քէշակարկատն Պարսից) մայրեցի եւ քուրական առակամօք զարարած լուսաւորացն մուծանէ... Քանզի հայեցեալ յազն արիական՝ թէ իզատէր էր... բառ նմին օրէնս կցիցեաց... զի յորժամ գաստուածոցն իւրեանց լսիցեն՝ թէ յանարժան խառնակութիւնս մտարեցին՝ եւ նորա... զնոյն անառակութիւնս անխախտ գործեցին» (142): Այս մասին անդրազոյն ծանօթութիւններ տալու հնարաւորութիւնն ասպազային կը յուսանք թէ կ'ունենանք:

«Եւ գանձին եւ նուազել լուսնի՛ իբրեւ ընդ պատեմիւք ինն մտանել եւ երանել ասեն իմաստունք: Եւ նշանս անտի տան, զի է երբեք՝ յորժամ յաճումնան իցէ եւ ընդայն, չորք զանօթոյն ծանրանայ (իմա՛ ծրանայ), որպէս թէ ընդ սակաւ ինչ փեռեկունն ծերպից՝ նշուք երեւեցին» (246): Այս տեղիքն ալ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է:

ա. «Նուրբ է տարր լուսոյ, այլ զի ակամբ զննի՛ մարմնաւոր է» (112): «Երկու հակառակք իրերաց՝ միմեանց ծախիչք են, որպէս խաւարի լոյս» (75): «Եւ զի ընդ օդս հուր խառն է, ի փայլատականցն՝ որ ի շիւեւոյ ընդ միմեանս հողմոյն եւ ամպոց արձակին՝ յայտ յանդիման ցուցանի(ն): Եւ զի ընդ ջուրս հուր խառն է, ի քարանցն հանելոյ (իմա՛ հանելոց) ի ջրոյ՝ զոր ընդ միմեանս շիւիցեն եւ հանիցեն հուր, յայտ յանդիման ցուցանի: Եւ գիշերի, յորժամ առ ծովեզր կայցես եւ զջուրն ժքիցես, նշուք, լուսոյն հատանին» (252—253): Ուստի՝ լոյսը տարբերային բան մըն է, որ նաեւ ջուրի եւ քարի մէջ կը գտնուի: Լոյսը սերտ աղերսի մէջ դրուած է կրակի հետ, եւ իրականին ալ մինչի կրնար մտածուիլ առանց միւսին: Ռիգվեդայի⁹⁵ Ազնին հուրի աստուածութիւն է, բայց ունի նաեւ լուսային տեսադէք: Եզնիկի ըմբռնումին հանգոյն՝ Ազնի ալ ջուրերու եւ երկրի մէջ կը գտնուի. իբրեւ կայծակ թաց ամպերու մէջ կը կենայ. եւ որովհետեւ մթնոլորտի մէջ տեսնուած կայծակի լոյսը՝ ծովերու մէջ կը ցոլանայ, ջուրերն ալ անոր բնակութեան տեղերն են: Այդ մի եւ նոյն հուրն ու լոյսը երկրի վրայ՝ կը գտնուի քարերուն եւ փայտերուն ծոցը, ուր Ազնի քնացած կը համարուի:

բ. Այս հայեացքներուն մէջ հին արիական հաւատքի ամէնէն յատկանշական հաւատալիքները կը տեսնենք: Անոնցմէ մին է նաեւ խաւարի մասին Եղնիկի գրածը. «Ոչ զհրոյ եւ ոչ զջրոյ եւ ոչ զօդոյ եւ ոչ զփայլատականց եւ ոչ զորոտմանէ եւ ոչ զխաւարէ ճառէ ինչ Մովսէս, զորս յերկուց ի մեծ անօթոցն, յերկնից եւ յերկրէ, պարտ է իմանալ՝ թէ ամենայն ինչ որ ի միջի նոցա գտանի՛ հարկ է զի ընդ նոյն արարեալ իցէ. ըստ այնմ՝ թէ Արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր եւ զամենայն որ ի նոսա» (223—224): Սաւարը ինքնակայ գոյացութիւն մըն է, որ տիեզերքի վրայ կը տիրէ՝ եթէ չըլլայ արեւն ու իր լոյսը. «(Արեգակն) իբրեւ ճրագ մի ի մեծի տան՝ ի մէջ ձեղուան եւ յատակի լուցեալ՝ առ ի զխաւարն եւ զստուերն զերկուց մեծաց անօթոց ի բաց ի միջոյ փարատելոյ» (17): Արեգակն ալ իր կարգին՝ կը փախչի խաւարէ եւ ասպարէզն անոր առջեւ կը ձգէ:

⁹⁵ Orelli, II, էջ 25:

«Զիա՞րդ պաշտիցեմք զարեգակն, որ... տայ տեղի խաւարին ընուլ գմիջոց ի մեծի տանս (= տիեզերաց)» (18): Սուրբ Գիւրքն⁹⁶ արդէն լոյսն ու խաւարը՝ իբր առանձին առանձին գոյացութիւններ կ'անջատէ իրարմէ. «Եւ մեկնեաց Աստուած ի մէջ լուսոյն եւ ի մէջ խաւարին. եւ կոչեաց Աստուած զլոյսն տիւ եւ զխաւարն կոչեաց գիշեր»: Նման հաւատալիքներ ունէին նաեւ Բարեկացիները: Լոյսի եւ խաւարի այս բացարձակ հակառակութիւնն ու անջատումը՝ պայմանաւորուած է գլխաւորապէս երկարմատեան կրօնքէ. եւ որովհետեւ իրանական հաւատքը բո՛ւն երկուրական կրօն մը է, մասնաւորապէս անոր մէջ ուժգնօրէն շեշտուած կը տեսնենք լոյսի եւ խաւարի հակադրութիւնը⁹⁷: Յաւիտենական լոյսի դիմաց՝ յաւիտենական խաւարը դրուած է եւ իւրաքանչիւր լուսաւէտ աստուածութեան դէմ՝ աղջամուղջի ոգի մը գիրք բռնած է: Լոյսն Արամազդի արարչագործութեան կը վերաբերի, իսկ խաւարն՝ Արհմնի. անոնք այդ երկու աստուածութիւններու տէրութեան սահմաններուն վրայ կեցած կը համարուին: Յորի⁹⁸ ալ ծանօթ է թէ լոյսն ու խաւար որոշ երկիր մը կամ տեղ մը կը գտնուին. «Զի՞նչ երկիր իցէ յորում լոյսն ազանիցի, կամ զի՞նչ տեղի խաւարին»: Իսկ Երեմիա⁹⁹ կ'ըսէ. «Եւ հանէ Աստուած զլոյս՝ յըշտեմարանաց իւրոց»:

6. Դրախտ եւ դժոխք: Տեսանք որ Եղնիկ տիեզերքն իր այլեւայլ մասերով ի՛նչպէս ներկայացուց՝ համաձայն ժողովրդական հաւատքին: Այդ ուամիկ հայեացքին համեմատ՝ դրախտն ու դժոխքը մաս կը կազմեն տիեզերքին:

ա. «Եւ դրախտն ոչ եթէ յերբորդ երկինս իցէ եւ կամ բնաւ ի յերկինս ուրեք, այլ յերկրի. զոր եւ ինքեանք իսկ վկայեն՝ թէ իբրեւ արարին զմարդն, ի դրախտի անդ եղին, որ է յերկրի եւ ո՛չ յերկինս» (300): Ըստ երեւոյթին երրայական անդեցութեամբ գոյացած է հայեացքս, թէ դրախտը երկրի վրայ է. բայց եթէ ընդհանուր դիցաբանութեան խորհուրդ հարցնենք, կը համոզուինք, որ համատարած հաւատալիքի մը հետ է որ գործ ունինք: Պէտք ենք մատնանիլ ընել, որ Եղնիկի գծած պատկերն ամբողջական

⁹⁶ Գիւրք ճննոց, Ա, 4—5:
⁹⁷ Spiegel, II, 17—18:
⁹⁸ ԼԸ, 19:
⁹⁹ ԾԱ, 16:

չէ . չըսեր՝ թէ երկրի ո՛ր կողմն է դրախտը : Հոս ալ համեմատական զիցարանութիւնը մեղի աղէկ կ'օգնէ եւ կ'ըսէ թէ արեւելիք է դրախտին տեղը : Արեւելք ըսելով՝ առաւելապէս հասկնալու է արշալոյսի տեղը կամ արեւու ծագման անմատչելի սահմանագաւառը . վասն զի դրախտը շատ ազդերու ըմբռնումով՝ այդ անմատչելի արեւազաւառին մէջ կը գտնուի : Բնական է Delitzsch¹⁰⁰ ինք զինքը ծանրապէս կը պարտաւորէ դիցարանութեան առջեւ, երբ կը մերժէ դիցարանական այս ընդհանուր հայեացքը եւ կը պնդէ, որ «արեւելք ընդհանուր իմաստ մը ունի սուրբ Գրքի մէջ («անկեաց Աստուած զգրախտն յեղեմ ընդ արեւելս») . արեւելք՝ պատմողին եւ իր ժողովուրդին կեցած երկրին յարաբերութեամբ, այսինքն Պաղեստինի արեւելեան կողմը» : Եղիշէ կը գրէ¹⁰¹ . «Զգրախտն ոչ յերկինս այլ յերկրի ասաց բանն՝ անկեալ յեղեմ ընդ արեւելս, թէպէտ եւ այժմ ծածուկ է ի մէջնջ : . . . Զի Աստուած փակեաց զճանապարհս նորա . ոմանք ասեն թէ յարեւելից կողման՝ ծովով իբրեւ զկողի ինչ արգելեալ է» : Վարդան վարդապետ¹⁰² ալ կարծեկից է Եղիշի . «(Դրախտն) կայ ընդ արեւելս, յերկրի արմատացեալ ի կատարս լերինն բարձու, որ հաւասար է լուսնի . . . ուր ո՛չ ներդործէ արեգակն, տիւ եւ զիշեր . այլ յարիւսն պայծառանայ եւ կամ նշողիւք փառացն Աստուծոյ» : Հոս առ երեւոյթ հակասութիւն մը կայ մեր վերն ըսածներուն հետ . Վարդան արեւը կ'արտաքսէ դրախտէն եւ տեղն արփին կը դնէ : Մենք աւելի վերը (Թիւ 3 . Արեւ) տեսանք, որ արեւն ու արփին սերտ աղերսի մէջ են եւ երբեմն կը նոյնանան իրարու հետ : Ուստի Վարդանի քով արփին փոխանակած է արեւը : Սլաւներու¹⁰³ արքայութիւնը կը գտնուի արեւատան (Sonnenwohnung) մէջ՝ արեւելք, ուր երանութեան կղզիները կան, պատկեր

¹⁰⁰ Dr. F. Delitzsch, Wo lag das Paradies? Leipzig 1881, էջ 7 :
¹⁰¹ էջ 28 եւ 59 : Բնագրիս տակը գրուած թարգմանութիւնը հետեւեալն է . «le Verbe nous révéle qu'il a été transplanté du paradis non pas au ciel mais sur la terre dans l'Éden à l'orient» . Ինչպէս կը տեսնուի սխալ է այս թարգմանութիւնը, որ ըստ ինքեան պիտի ըլլար . «le Verbe nous révéle que le paradis n'est pas au ciel mais sur la terre, planté dans l'Éden à l'orient» .
¹⁰² էջ 5 :
¹⁰³ Orelli, II, 355 :

մը որ շատ նման է Եղիշի վերը յիշուած տեղիքին :

Բ . Եղիշի վերախտին կից պէտք ենք դետեղել «Անոյշէ»ը, որ մեր մատենագրին քով միայն մէկ անգամ կը յիշուի, բայց այնպէս պայծառ ու հասկնալի կերպով, որ ինքն իրմէ բաւական է մեղի աւանդելու՝ հինաւուրց հաւատալիքի մը թանկագին մնացորդը : Խնդրական տեղիքն ամբողջութեամբ յառաջ բերելն անհրաժեշտ է : «(Փիլիսոփայք Յունաց) զշուշն անարար, անմահ եւ աստուածեղէն՝ յԱստուծոյ բնութենէ անտի ասեն . եւ դարձեալ տանջանս եւ պատիժս շնչոցն յանցաւորաց դնեն, որ յետոյ հայհոյութեան է եթէ էութիւն Աստուծոյ ի մասունս բաժանիցի եւ ի բազում շունչ կտտորիցի . եւ դարձեալ զիւրոյ զկէս բնութիւնն միւս կէսն տանջիցէ ; եւ կէսն ի փառս եւ կէսն յանարգանս, եւ մի քերիսն յանոյշս եւ միւս քերիսն ի դժոխս» (241) : Խօսքին իմաստը շատ պարզ է . յոյն փիլիսոփաներէն ոմանք կը կարծեն թէ միակ աստուածութեան հոգին ամէն կենդանի եւ անկենդան արարած կը կենսաւորէ : Այս վարդապետութեան անհեթեթութիւնը ցոյց տալու համար՝ Եղիշի վեր կը հանէ այն պարագան, որ ամենակենդան աստուածութեան հոգին՝ հաւասարապէս պէտք է գտնուի թէ՛ տանջուող «ի դժոխս» հոգիներու եւ թէ՛ երջանիկ — «յանոյշս» ապրող — հոգիներու մէջ : Անոյշէը հին բառ մըն է, որով մեր նախահայրերը կը հասկնային ա՛յն, ինչ որ այսօր մենք կը հասկնանք «արքայութիւն, երկինք, փափկութեան դրախտ, եղեմ» բառերով : «Անուշ» արմատով կառուցուած շատ մը բառեր ունինք, որոնք Եղիշի այդ բառով կ'ընդունին իրենց իսկական իմաստը¹⁰⁴ :

Դժոխսն իբրեւ տիեզերքի մաս չէ դրաւած Եղիշի ուշադրութիւնը : Անոր համար չենք կրնար այս մասին ծանրանալ :

Այս առաջին հատուածին մէջ՝ Եղիշի հաղորդածներն հետեւեալ տողերու մէջ կրնանք ամփոփել .

1. Երկինքը երկու կամ երեք հատ է :
2. Աստղները մարդուն ծննդեան ու մահուն ժամանակը կը վճռեն : Անոնք ճակատարան, «Անոյշէ» :

¹⁰⁴ Տէ՛ս Հրաչէայ Աճառեան, Արմատական բարան, «Անոյշէ» :

տագրական ազդեցութիւն ունին մարդուն մարմնոյն վրայ . նոյնպէս աստղներէն կախուած է անոր բախտը : Կը շնորհեն իշխանութիւն, ոյժ, գեղեցկութիւն, հարստութիւն, եւ ասոնցմէ գտտ՝ նաեւ փնասակար յատկութիւններ : Այսպէս ճակատագրին վրայ կ'ազդեն աստղները, վասն զի ո՛չ միայն կենսունակ են, այլ նաեւ զերբնական էակներ :

3 . Արեւը զիշերուան ընթացքին հիւսիսային լեռներու ետեւէն կ'անցնի եւ երբ առտու անոնց ետեւէն կ'ելլէ, լոյս կ'ըլլայ երկրի վրայ : Կամ . Գիշերը (գոց) տեղ մը կը մտնէ կը ծածկուի . եւ այդ տեղը կամ երկրի ընդերքն է (սանդարամետ) կամ ծովը : — Արեւը (զերագոյն աստուածութեան) աչքն է եւ միանգամայն երկնային դատաւոր : — Իբրեւ առարկայ՝ անիւ մըն է ան : Արեւմուտքը խաւարի, մահուան եւ սատանայի տեղը կը համարուի :

4 . Լուսինն ամէն ամիս կը մեռնի եւ վերստին կը ծնանի, անոր համար մահուան եւ յարութեան աստուածութիւն է : Իբրեւ բունականութեան եւ երկրի աստուածութիւն կը տիրէ բունական եւ կենդանական աշխարհներուն : Լուսնոտութիւնը յառաջ կու գայ դեւէ մը, որ լուսնի հետ յարաբերութեան մէջ է : Վհուկներն իրենց կախարչութեան շնորհիւ՝ կրնան լուսինն երկրի իջեցնել, եւ այն ատեն լուսնի խաւարում տեղի կ'ունենայ :

5 . Լոյսն ու խաւարը տիեզերքի մէջ կան իբր ինքնակայ առանձին գոյացութիւններ : Իբր զերար հալածող մարմիններ՝ փոխն ի փոխ կը տիրեն երկրի վրայ՝ ցերեկուան եւ զիշերուան ընթացքին : Լոյսը կը գտնուի նաեւ ջուրերու եւ քարերու մէջ :

6 . Դրախտը ո՛չ թէ երկինքի մէջ կը գտնուի, այլ երկրի վրայ : (Delitzsch կը սխալի՝ երբ կը համարի թէ դրախտն արեւելք է ըսելով [ըստ Ս . Գրքին] իւրաքանչիւր երկրի համաձայն արեւելք — ուստի յարաբերական իմաստով — հասկնալու է :) Անոյշէը երկինք կամ արքայութիւն է :

Բ . Երկիր :

7 . Մինչեւ հիմայ զբաղեցանք Եղիշի ա՛յն տեղիքներով, որոնք հաստատութեան, աստղներու, յատկապէս արեւու եւ լուսնի, լոյսի եւ խաւարի, անդէնական աշխարհի կը հային : Այս նիւթերը նկատեցինք իբրեւ տիե-

զերքի մասեր . երկիրն ալ տիեզերական ամբողջութեան մէկ հաստուածն է, որ հոս մեր ուսումնասիրութեան առանձին կերպով ատաղձ պիտի մատակարարէ : Երկիրը պիտի զննենք իր ձեւովն ու զիբրով, եւ ասոր պիտի կցենք անոր բնեւեայթներուն վրայ մեր հեղինակին խնդրական տուեալները :

ա . Երկրի դիրքին եւ ձեւին վրայ շատ պայծառ գաղափար մը չի տար Եղիշի : Յատկապէս այս նիւթին մէջ սուրբ գրական ազդեցութեան ենթակայ կը մնայ եւ չի համարձակիր իրեն կամ ուսման ըմբռնումներն յայտնել : Թէ՛ կ'ընդունի՝ որ ոչնչի վրայ կեցած է երկիրը եւ թէ՛ կը համարի՝ որ ջուրի մէջ է : Առաջին տեսակէտին համար յառաջ կը բերենք հետեւեալ հատուածները . «(Աստուծոյ բանն) կացոյց (զերկիր) ի վերայ ոչնչի : Եւ որ երկմտիցէ ոք՝ թէ զիւրօք կարիցէ այսչափ ծանրութիւն ի վերայ ոչնչի կալ, հայեցեալ յերկինցն հաստատութիւն՝ որ ոչ ի վերայ իրիք կայ, եւ հաւանեցի՝ թէ որ զերկինս բանիւ հաստատեաց ի վերայ ոչնչի, նոյն եւ զերկիր կացոյց ի վերայ ոչնչի . եւ նորին հրամանն ունի եւ զերկոսին անշարժս եւ ետեղակալս (218, 221—222) : Երկիր ի վերայ ոչնչի կայ հաստատեալ» (20) : Այս հայեացքին կից՝ Եղիշի չի վարանիր ըսելու՝ թէ ջուրի վրայ հաստատուած է երկիրը : Վերջին տեսակէտս ո՛չ միայն սուրբ Գրքի մէջ կայ, այլ եւ ժողովրդական հաւատալիք է : Անոր համար ուսմանը կ'առարկէ Եղիշի . «(Եւ այլ եւս ասեն .) Թէ ի վերայ ոչնչի կայ երկիր, զիւրօք ասէ Դաւիթ՝ թէ հաստատեաց զերկիր ի վերայ ջուրց, եւ դարձեալ՝ թէ ինքն ի վերայ ծովու արկ զհիմունս նորա, եւ ի վերայ գետոց պատրաստեաց զնա» (222) :

Այս երկրորդ հայեացքը գրեթէ համալիրաբարձային է տիեզերական զիցարանութեան մէջ . երկիրը ջրոյ մէջ ու ջրով շրջապատուած կը համարուի : Այս մասին Եղիշի զեռ երեք տեղիք ունի : Ժողովուրդը կը համարի, որ երկիրը ջրով պատած է . բայց Եղիշի կողմը չէ այս ըմբռնումին . «Եւ դարձեալ ո՛չ որպէս ասենն է՝ եթէ զերկինս (ուղղէ՛ «զերկիրս») ջուր պատիցէ . այլ ընդ երկիր եւ ի վերայ երկրի են ջուրք . եւ ըստ երկիր անդր ոչինչ է եւ ոչ եթէ ջուրք : Եւ վկայեցեն նոցա Հերակլի արձանքն՝ յորս գրեալ է, ասեն, թէ յայսմ վայրէ ոք անդր մի ժտեցի եր-

